

ORIS GOSPODARSTVA NA SLOVENSKEM V OBDOBJU AGRARNE REVOLUCIJE IN PREVLADE MANUFAKTURNE PROIZVODNJE

FERDO GESTRIN

Obdobje od srede 18. do srede 19. stoletja pomeni za slovenske dežele čas enega izmed velikih preobratov, ki ga označuje na eni strani agrarna revolucija in konec fevdalizma, na drugi pa prevlada manufakturne proizvodnje in začetki strojne proizvodnje, industrijske revolucije.

Zaradi vrste vzrokov, med katerimi gospodarski niso bili na zadnjem mestu, je zlasti po prevladi fiziokratizma (okoli 1770) zajela podeželje agrarna revolucija. Vloga državnih oblasti je bila pri tem v splošnem reformnem prizadevanju zelo velika. Z raznimi ukrepi, s katerimi so omejevale pravice zemljiškega gospoda nad podložniki, pa tudi z ukrepi, s katerim so izvajale svoje hotenje, da bi se spremenil iz srednjega veka podedovani agrarni sistem, so agrarno revolucijo sprožale in jo pospeševale. Omejevanje pravic patrimonialnega fevdalnega sodstva z možnostjo kmetove pritožbe proti razsodbi zemljiškega gospoda, omejevanje pravic fevdalcev glede odstranitve podložnika s kmetije, z zakonom urejeno dedovanje na kmečkih posevstvih so eni izmed takih ukrepov državnih oblasti. Pomembnejši ukrep od njih pa je vsekakor bila regulacija tlake, ki je bila za Koroško in Štajersko leta 1778 z robotnim patentom omejena na največ tri dni, a na Kranjskem po velikosti kmetije na največ štiri dni na teden. Tlake ni bilo več mogoče prenašati iz tedna v teden. Ta ukrep ni bil pomemben toliko zaradi dejanskega znižanja tlake, ki ga ponekod v resnici ni bilo, kolikor zato, ker je preprečil kopičenje tlake v korist zemljiškega gospoda v času, ko je tudi podložnik imel največ poljskega dela na zemlji svoje kmetije. Na Goriškem so zato že leta 1772 sploh prepovedali tlako v času največjega poljskega dela (v času dela v vinogradih, ob setvi, žetvi in košnji ter v času jesenskega oranja).¹ Pod državnim pritiskom, vendar na pobudo neprestanih podložniških pritožb zaradi stalnega poviševanja dajatev ob zamenjavi posestnikov na podložnih kmetijah, so v tem času dosmrtni zakup spreminjali v dedni zakup.

S tem so hoteli povečati posestno pravico podložnega kmeta nad kmetijo, mu dati večjo stabilnost in ga spodbuditi k boljši obdelavi zemlje.

Kakor je bilo že ob začetku te akcije različno razmerje obeh zakupov po deželah, tako je bilo tudi njeno izvajanje zelo različno oziroma neenotno. Leta 1772 so s posebnim patentom uvedli kupno pravo na Koroškem brez posebnega plačila podložnikov, kar se je pozneje kljub odporu fevdalcev v glavnem tudi izvedlo (kmet je bil dolžan plačati za prevedbo le dajatev, ki jo je plačal ob zadnji zamenjavi posestne pravice). Na Štajerskem in Kranjskem pa se je kupno pravo uveljavljalo po že prej veljavni, a le malo izvajani praksi: podložnik in fevdalec sta se neposredno sporazumela za spremembo zakupa in za plačilo za kupno pravo. Vendar so leta 1778 državne oblasti prepovedale v bodoče dodeljevati podložne kmetije podložnikom po začasnem zakupnem pravu, ker so želele to stanje spremeniti v eni generaciji. Na Štajerskem se je prevedba res hitro opravila (v mariborskem in celjskem okrožju npr. je že leta 1786 število začasnih zakupov padlo na 486), na Kranjskem pa je šlo mnogo bolj počasi in še leta 1848 je bilo 3780 začasnih zakupnih kmetij.²

Višek ukrepov te vrste pa pomeni dekret iz leta 1782, izdan za vsako deželo posebej, s katerim se je odpravila osebna odvisnost podložnikov (nevoljniški patent). Ti so postali osebno svobodni, mogli so se odseliti s kmetije, če so oskrbeli za sposobnega naslednika in so opravili vse obveznosti do fevdalca. Temu pa so še vedno morali biti pokorni in mu opravljati dotedanje dolžnosti (dajati dajatve, delati tlako itd.), ker so pač živeli na podložni kmetiji. Podložnikovi otroci so poslej lahko šli v šolo ali na uk v obrt in kmet se je mogel ženiti brez privoljenja zemljiškega gospoda. Nevoljniški patent je bil izredno pomemben tudi za razvoj manufakturne proizvodnje in njenih potreb po delovni sili. Drugi vladni načrti o izboljšanju kmetovega gospodarskega in

družbenega položaja (o odpravi tlake oziroma njeni prevedbi v posebno denarno odškodnino, o regulaciji davkov in urbarialnih dajatev v razmerju 12 2/9 % in 17 7/9 %, a kmetu bi ostalo 70 % vrednosti pridelka itd.) so se izjalovili zaradi odpora fevdalcev in že uveljavljeni zakoni so bili odpravljeni po smrti Jožefa II.³ Že po reformnem obdobju je vlada leta 1798 izdala zakon, s katerim se je kmetu dajala možnost, da se je v dogovoru s fevdalcem odkupil in s tem postal lastnik zemlje. Vendar so morali to spremembo sporočiti državnemu uradu (kresiji). Kratkotrajna francoska oblast nad delom slovenskih dežel se je malo lotevala fevdalnih odnosov. Odpravila je le manjše, na osebo vezane podložniške obveznosti (na osebo vezano tlako, osebna bremena), uveljavila je deljivost kmetij in znižala dajatve za petino, ker so javnopravne funkcije zemljiških gospodov prenesli na urade. Proces agrarne revolucije pa se je pod francosko upravo počasi nadaljeval, ne da bi francoske oblasti poljedelstvo izrecno pospeševale.⁴

Čeprav se v obdobju Metternichovega absolutizma ti ukrepi niso nadaljevali, pa pomenijo izredno krčenje fevdalnih pravic zemljiških gospodov in so na široko pripravljali dokončno odpravo fevdalizma leta 1848. Prav tako so povečevali kmetove pravice in dvigali njegov gospodarski položaj, čeprav so kmetje hudo občutili novi davčni sistem, ki je po fiziokratskem principu enakega obdavčenja po dohodku od zemlje zajel tudi doslej privilegirane fevdalce.

Pomembnejša za gospodarski dvig kmečkega prebivalstva oziroma za dvig agrarne proizvodnje pa so bila prizadevanja državnih oblasti, da bi se v smislu fiziokratizma stari poljedelski sistem natriletnega kolobarjenja zamenjal z naprednejšim sistemom: kolobarjenjem sadežev brez prahe. Ta stremjenja so podpirale Kmetijske družbe, ustanovljene v 60-ih letih v glavnih deželnih mestih (Celovec 1764, Gorica in Gradec 1765, Ljubljana 1767), ki so širile fiziokratske nauke in novi način obdelovanja zemlje med kmeti, skrbele za poskusna posestva in kmetijske šole. Prvič so se tedaj v poljedelstvu uveljavljali znanstveni izsledki. Vendar se je novi sistem poljedelstva le počasi širil proti ustaljeni praksi in nezaupanju kmečkega človeka do vseh novosti.

Vendar se je praha postopoma opuščala in uvajati so se začele rastline v večjem obsegu, zlasti koruza in krompir, ki se pojavljata že od 17. oziroma 18. stoletja dalje. V času slabih letin 1767—72, ko je vlada sama delila seme, se je krompir ponekod zelo razširil, vendar se je takrat uporabljal bolj kot krmilo za živino kakor pa za hrano ljudem. Do pravega preloma v širjenju obeh novih rastlin je prišlo še-

le po treh zaporednih slabih letinah v letih 1815/17. Tedaj se je krompir povsem uveljavil na Kranjskem; na Koroškem in Goriškem se je močno razširila koruza, a na Štajerskem obe kulturi. Šele po teh spremembah v gojenju krompirja in koruze je izginila katastrofalna lakota, ki je pogosto zadela prebivalstvo v slovenskih deželah. Poleg širjenja teh dveh kulturnih rastlin je bilo izrednega pomena tudi tedaj širše uveljavljanje strniščnih sadežev (zlasti ajde in repe), industrijskih (lan, konoplja) in krmilnih rastlin (zlasti detelja, lucerna). Prav uvajanje krmilnih rastlin je bil eden izmed važnih momentov, ki so omogočili prehod iz ekstenzivne pašniške na intenzivno hlevsko živinorejo, brez katere bi si ne bilo mogoče zamisliti gnojenja, nujno potrebnega za novi način agrarne tehnike in sistema. Na prehod v hlevsko živinorejo je precej vplivala tudi akcija za razdelitev dotedanjih skupnih (občinskih) ravninskih pašnikov. Vendar se ponekod uporaba teh skupnih pašnikov vztrajno drži še tja do novejših dobe. Prav ta akcija je mnogokje omogočila tudi razširitev obdelovalne zemlje (njiv) in tudi travnikov, na katerih se je s košnjo pripravljala krma za zimo. Od druge polovice 18. stoletja dalje se začenja doba prevlade hlevske živinoreje v kombinaciji s planinsko pašo (pasejo seveda tudi še po travnikih v pozni jeseni), kar je ostalo v veljavi vse do konca obravnavanega obdobja. Vendar je bil razvoj živinoreje, ki je po preobratu glede na število glav ponekod celo nazadovala, sprva še počasen. Nove pasme, ki naj bi nadomestile slabše domače, se le zmerno uvajajo (npr. merino ovce). Večjo skrb so posvečali govedoreji in konjereji, ki je postajala vse bolj važna zaradi vprežne in tovrstne živine. Svinjereji še niso dajali poznejšega pomena; koze pa so zaradi zaščite gozdov, ki se začne tedaj prvič bolj racionalno izrabljati, že začeli preganjati in njihovo rejo opuščati.⁵

Ta veliki skok v gospodarski strukturi slovenske vasi je spremenil tudi njeno zunanjo podobo. Kmečki dom se je razširjal in je dobival več ločenih prostorov. Nastajala so nova gospodarska poslopja. Tudi lesene hiše so se začele počasi umikati zidanim, tem bolj, ker so oblasti že sredi 18. stoletja prepovedale gradnjo lesenih hiš. Tako je odstotek dimnic na Štajerskem od leta 1700 do 1800 padel od 80 % na 40 %. Spreminjala se je počasi tudi kmetova zavest in po uveljavitvi dednega zakupe in osebne svobode je vedno bolj rasla zahteva po zemljiški odvezi.

Agrarna revolucija je v drugi polovici 19. stoletja dokončno zmagala. Kolobarjenje sadežev brez prahe je v tem času že prevladalo in nove kulture so se že močno uveljavile. Med industrijskimi rastlinami se je tedaj za-

čela vpeljavati tudi sladkorna pesa (na Koroškem, deloma tudi na Kranjskem). Začeli so se uporabljati v večji meri tudi kmetijski stroji; prav tako pa so se uveljavljale nekatere značilnosti kapitalističnega gospodarstva v kmetijstvu, predvsem seveda na fevdalni posesti in le sem in tja pri velikih kmetih. Tudi gozdarstvo je bilo vedno bolj predmet znanstvenega raziskovanja in so večjo skrb začeli posvečati izkoriščanju in obnavljanju gozdov. Sadjarstvo pa je bilo šele na začetkih svojega razvoja.

V zvezi z našim razmotrivanjem pa je treba izrecno poudariti, kakšne so bile posledice tega preobrata glede na izrabo kulturne zemlje. Ob procesu agrarne revolucije se je z odpravljanjem prahe povečevala vsakoletna obdelana njivska površina in se končno povečala za tretjino, se torej razširila na celotni fond njiv (če ne upoštevamo manjših površin, ki so bile iz različnih vzrokov seveda še vedno v prahi). Še več, s širjenjem strniščnih sadežev, torej z dvojno letino na delu istih njivskih površin vsako leto, se je fond vsakoletnih obdelanih površin še dodatno povečal. Prizadevanje državnih oblasti, da bi se povečale površine kulturne zemlje, ki je ni bilo praktično nič več mogoče povečavati s krčenjem gozda, je pripeljalo v tem obdobju prvič do izsuševalnih, melioracijskih del na širših kompleksih. Največji tak poskus na slovenskih tleh je bilo izsuševanje velikih površin ljubljanskega barja, v katerem so videli prihodnjo žitnico Kranjske. V ta namen so zgradili velik prekop (1772—82), toda izsuševanje je bilo v glavnem končano šele do konca 19. stoletja. Res so tu nastajale počasi večje površine plod-

ne zemlje, tudi nekatere nove naselbine. Toda pričakovanja se niso izpolnila in še danes celotni kompleks ni do kraja urejen; večina površin je pod travniki.⁶ Večje melioracije so bile tudi na močvirnih površinah v okolici Celovca.

Na drugi strani se je v tem stoletju ob procesu agrarne revolucije precej spremenilo tudi prejšnje razmerje glede izrabe kulturne zemlje. Rekli smo že, da se je z opuščanjem pašniške živinoreje in delitvijo skupnih, občinskih nižinskih pašnikov precej povečala površina travnikov in tudi njiv. Prav tako se je v tem obdobju močno zmanjšala površina vinogradov in so izginili vinogradi v mnogih področjih, kjer so bili stoletja. Ni se več splačalo gojiti vinske trte na manj ugodnih površinah, ki se opušča v korist drugim kulturam. Zlasti se je spreminjala struktura njivskih površin glede na obseg, ki so jih zavzemale posamezne njivske kulture. Na to so vplivale tehnične izboljšave v agrarni proizvodnji, mnogo bogatejši kolobar sadežev, kakor je bil v prejšnjem obdobju, povečane obdelovalne površine pa tudi vplivi blagovnodelarne zamenjave, skratka tržišča. Zlasti naglo se je spreminjala po letih velike lakote 1815 do 1817. Tako se je do srede 19. stoletja, potem ko je proti koncu 18. stoletja precej upadel, povečal pridelek pšenice in rži tudi na račun ječmena in ovsa, čeprav so obstajale precejšnje razlike v posameznih deželah. Kakšno je bilo stanje glede izrabe njivskih površin in kakšen je bil pridelek konec tega obdobja na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, kaže naslednja (sicer nepopolna) tabela.⁷

Kulture	Kranjska			Štajerska			Koroška		
	%	18. stol.	1849	%	18. stol.	%	18. stol.	1844	
pšenica	21,1	256.948	422.760	12,5	656.496	?	?	154.698	227.807
rž	16,6	244.378	345.882	20,38	1.387.846	?	?	557.984	833.517
ječmen	8,9	370.700	242.283	2,08	523.141	?	?	223.079	201.997
oves	17,0	754.982	510.442	31,24	1.974.951	?	?	821.168	826.595
koruza	2,2	?	77.431	16,06	?	?	?	?	108.874
proso	8,9	?	263.015	?	?	?	?	?	44.467
krompir	10,4	?	2.898.592 q	5,0	?	?	?	?	74.618 q
detelja	8,0	?	594.667 q	12,05	?	?	?	?	600.000 q
strniščni posevki:									
ajda	30,6	?	557.207	23,6	?	?	?	?	211.302
repa	2,8	?	429.577 q	?	?	?	?	?	204.167 q

% izrabe njivskih površin za posamezne kulture so pri Kranjski iz leta 1849, a pri Štajerski iz leta 1846.

Podatki o višini pridelkov so iz konca 18. stoletja oziroma iz zgoraj navedenih let. Vse količine so izračunane v vaganih (61,48 litra) oz. v dunajskih centih (q = 56,00—6,2 kg).

Pri vsem tem razvoju kmetijstva bi se zdelo, da so se možnosti za razvoj kmetu bolj na široko odprle. Vendar ni bilo tako, čeprav so se njegovi življenjski pogoji res izboljšali. Fevdalne dajatve in novi visoki davki, ki jih je absolutna monarhija naložila kmetu, že do tega obdobja preveč razdrobljena kmečka posest in prenapolnjeno podeželje, ki se je še polnilo zaradi sorazmerno naglega naraščanja kmečkega prebivalstva, so v mnogočem paralizirali to, kar je prinašala agrarna revolucija. Ponekod, vendar seveda ne trajno, je na to vplivalo tudi pomanjkanje delovne sile, ki se je pojavljalo na posameznih kmetijah ob večji površini letno obdelane zemlje in večjega števila kultur, ki jih je tedaj kmečko gospodarstvo gojilo. Še več, diferenciacija kmečkega prebivalstva je v tem obdobju še hitreje napredovala. Na ozemlju Ilirskih provinc jo je pospeševal tudi zakon o delitvi kmetij ob dedovanju. Manjšanje kmečke posesti in celo tudi propadanje kmetij, ki so se smele zadolževati, se je nadaljevalo v prvi polovici 19. stoletja še hitreje kakor prej. Proces drobitve je močno napredoval v vseh slovenskih deželah razen na Koroškem. V vaseh je tedaj, z izjemo Koroške, drobna kmečka posest s kajžami in osebenjki praviloma prevladala nad srednjo, celo in večjo kmečko posestjo.⁸

Ob taki posestni strukturi, ki je nastala v zgodovinskem razvoju, velik del kmečkega prebivalstva — bilo ga je po statistični oceni ob koncu te dobe 89 % vsega prebivalstva v slovenskih deželah — ni mogel v celoti živeti od agrarne proizvodnje.⁹ Znatno delež dohodka tega dela podeželskega prebivalstva je pritekal od neagrarnega zaslужka: od tovarništva in prevoznitstva ter tudi brodarstva po prometno važnih in deloma reguliranih rekah, dalje od kmečke trgovine, ki je v tem obdobju postala legalizirana sama po sebi, od domače obrti pa tudi dela za založnike in celo manufakturiste in končno od raznih del v zvezi s fužinarstvom (drvarji, oglarji, vozniki itd.). Prav v tem obdobju prehaja zaposlovanje kmečkega prebivalstva, katerega del že tedaj dobiva značaj polproletariata, v neagrarni proizvodnji v svoj višek, ki traja nato še nekaj časa v drugi polovici 19. stoletja do velikih sprememb v proizvodnji in prometu. Toda podeželje že zajema proces izseljevanja. Počasi raste število tistih, ki na vasi ne najdejo več možnosti zaslужka niti v agrarni niti v neagrarni proizvodnji. Podeželje se, kakor že rečeno, polni in ljudje se izseljujejo, takrat prvenstveno v mesta. Ta beg kmetov v mesta že od nevoljniškega patenta dovolj naglo raste. Odtod tudi v veliki meri izvira prirastek mestnega prebivalstva.

Ta razvoj na podeželju je bil torej močno povezan z neagrarno proizvodnjo, ki je od

srede 18. stoletja dalje prav tako hitro rastla pod vplivom merkantilizma in nato fiziokratizma.¹⁰ Že v drugi polovici 18. stoletja se je število manufaktur na slovenskem ozemlju precej povečalo. V prvi polovici naslednjega stoletja, potem ko so se končale francoske vojne in doba Ilirskih provinc, pa je njihovo število še bolj poraslo. Državne oblasti so ta razvoj pospeševale sprva s podeljevanjem raznih privilegijev in monopolov, nato pa z uveljavljanjem načela gospodarske svobode. Vendar je ob koncu obdobja ta njena vnema ponehaval iz strahu pred nasprotniki fevdalizma in absolutizma, ki jih je gospodarski in družbeni razvoj krepil. Velik del teh manufaktur je bil povezan z založništvom in tudi z domačo obrtjo na vasi. Kot vir potrebne energije jim je služila voda; premog se je v proizvodnjo tega časa šele počasi uvajal.¹¹ Na slovenskih tleh je bilo ob koncu te dobe okoli 3000 vodnih koles (od tega seveda velik del vaških mlinov in žag).¹²

Kljub temu porastu manufaktur pa notranja struktura neagrarnega gospodarstva ni doživela nobenih bistvenih sprememb. Še ves ta čas, kljub upadu proizvodnje za Ilirskih provinc,¹³ je pripadalo važnejše, če ne sploh najvažnejše mesto v gospodarskem življenju slovenskih dežel železarstvu. Kot prej prevladujejo po številu majhna podjetja, velikih je le malo (vseh je bilo okoli 100); vsa uporabljajo predvsem vodno silo. Tehnični napredek se kaže v večjem številu visokih peči, čeprav resničnih plavžev še ni veliko, a tudi ti delajo še zelo sporadično. Nekaj večjih podjetij s plavži (Javornik, Sava, Mislinje, Bistrica v Rožu) je pridobivalo večino železa na slovenskih tleh. Vendar so ti plavži precej zastajali po velikosti za najboljšimi na nemškem delu Štajerske in Koroške, ki so dajali letno do 60.000 centov (3.360 t) surovega železa. Dva taka plavža bi bila odločno preveč za celotno produkcijo železa na Slovenskem. Proizvodnja in predelava železa je do konca dobe kljub konkurenci švedskega železa še vedno rasla. Konkurenco so bolj prenašala tista podjetja, katerih lastniki so bili fevdalci, torej tudi posestniki velikih gozdov, iz katerih so črpali les in oglje za svoje fužine. In takih ni bilo malo (npr. Auersperg, Zois, Ruard na Kranjskem, Thurn, Egger, Silbernagel na Koroškem). Okoli leta 1825 je bila proizvodnja železa na Kranjskem poprečno ok. 2.300 t, v letih 1843—47 pa se je dvignila na ok. 4.650 t letno. Za primerjavo o velikosti največjih podjetij te vrste naj navedemo dva primera. Auerspergova železarna v Dvoru na Dolenjskem je imela leta 1840 kar 781 zaposlenih, med njimi 130 rudarjev, 77 drvarjev in ogljarjev ter 430 voznikov. Ruardova fužina na Savi (Jesenice) pa je imela v 40-letih okoli

500 zaposlenih, od tega ok. 360 drvarjev in og-ljarjev, ter je proizvajala ok. 1.700 t ali blizu 45 % vse železne proizvodnje na Kranjskem. Podatki o strukturi zaposlenih dokazujejo med drugim tudi tesno povezanost podjetij z agrarno okolico. Najmodernejše in po proiz-vodnji največje podjetje v slovenskih deželah pa je bila železarna bratov Franca in Avgusta Rosthorn, ki sta bila angleškega rodu, v Pre-valjah. Tu je bilo leta 1836 prvič na Sloven-skem uvedeno pudlanje. Poglavitni proizvod so bile tračnice, ki jih je začela tovarna kot prva v Avstriji proizvajati. V letih 1838—42 so izdelali ok. 6.700 t tračnic, v naslednjih pe-tih letih pa celo ok. 27.500 t. Podjetje je bilo prvo, ki je v večji meri uporabljalo kot vir energije in za predelavo železa premog (iz lastnega rudnika v Lešah).¹⁴

Proizvodnja svinca, ki je do okoli 1820 še rasla, nato pa stagnirala na okoli 1100 t, je bila še vedno omejena predvsem na področje Karavank. Rudniki, ki so nastajali v tem času drugje, so bili manjši in so postopoma propadli. Rudnik živega srebra v Idriji dela ob vedno manj bogati rudi, ki je ob viških nakopljejo do 7.000 t letno, s približno enako proizvodnjo kakor prej (poprečno okoli 162 t živega srebra letno). To mu uspeva s tehnič-nimi izboljšavami (boljše peči za žganje slab-še rude, parni stroj leta 1837). Kot novost pa se v vsem tem obdobju počasi začenja uve-ljavljati tudi premog, ki ga kopljejo večino-ma v manjših količinah in sporadično. Redni in tudi nekoliko večji premogovniki nastaja-jo šele proti sredi 19. stoletja (npr. že ome-njene Leše).¹⁵

Med številnimi manufakturami je bila v tem obdobju zelo razvejana tekstilna proiz-vodnja. Poleg večjega števila manjših manu-faktur, katerih suknarska proizvodnja je za-radi češke konkurence nekoliko padala, so v predmarčni dobi na novo nastale prve večje moderne strojne bombažne predilnice. Še ved-no na založniški način je bila v veliki meri organizirana proizvodnja platna (prav tako proizvodnja čipk), ki so ga veliko izvažali. Svilarstvo, ki je bilo še konec 18. stoletja pre-cej razvito, je v predmarčni dobi zaradi ita-lijanske konkurence po odpravi carinske meje med Lombardijo in Benečijo z našimi dežela-mi propadlo.¹⁶ Ves ta čas je bil konjunktoren za razvoj steklarn, ki jih je bilo v predmarčni dobi nad 20. V posameznih steklarnah je de-lalo tudi do 100 in celo 200 delavcev še z večjim številom gozdnih delavcev in voznikov.¹⁷ Proizvodnja papirja je bila vezana na kako deseterico več ali manj obrtnih papirnih mlinov in osem večjih papirnih podjetij. Do 40. let je bila največja papirnica v Podgori pri Gorici, ki je leta 1841 izdelala okoli 1900 q (ok. 106 t) papirja. Tedaj pa je nastala nova,

prva strojna papirnica v Vevčah pri Ljub-ljani, ki je s 70 delavci proizvajala okoli 8000 q papirja, kar je bilo mnogo več od skupne produkcije vseh drugih papirnic na Slovenskem.¹⁸ V predmarčni dobi se je precej uveljavila proizvodnja sladkorja iz sladkor-nega trsa. Najprej se je že v drugi polovici 18. stoletja pojavila v Trstu; tu sta se po letu 1821 dve veliki rafineriji združili v eno. Leta 1828 pa sta v Ljubljani nastali dve novi rafi-neriji (ena je delala do požara 1832, druga do 1858). Proizvodnja je naglo naraščala; leta 1841: 23.000 q, leta 1847: 72.000 q. Delavcev pa je imela ljubljanska »cukrarna« istega leta 160.¹⁹ Še vedno je bila v enaki meri kakor prej pomembna tudi usnjarska (in čevljarska) proizvodnja. Posebej je treba omeniti tudi založniško organizirano žimarstvo in sitarstvo okoli Kranja in slamnikarstvo okoli Ihana. V Trstu, kjer je bilo večje število manufaktur, se je razvilo tudi pomembnejše ladjedelništvo. Vseh manufaktur je bilo na slovenskem ozemlju s Trstom brez Koroške okrog 250; od tega jih je bilo na Kranjskem, slovenskem delu Štajerske in Goriškem 191, a v Trstu 65. Kljub temu morda na videz visokemu številu manufaktur pa je treba poudariti, da so slovenske dežele v razvoju precej zaostaja-le za nemškimi. Tako je bilo npr. leta 1834 na Štajerskem več kot 300 manufaktur, ki so bile večinoma v nemškem delu dežele.

Čeprav to obdobje z vso upravičenostjo označujemo kot manufakturno obdobje v ne-agrarni proizvodnji, pa je bila poglavitna značilnost predmarčne dobe v gospodarskem razvoju uporaba premoga in strojev, nastanek prvih tovarn, gradnja prvih železnic in uva-janje parnikov, kar vse je napovedovalo novo dobo, ki je prihajala.

Čeprav je bilo podeljenih veliko pravic za kopanje premoga, je bilo še konec predmarč-ne dobe le malo premogovnikov z večjo pro-dukciijo. Leta 1848 so na Slovenskem nakopali največ do 55.000 t premoga. Daleč največji premogovnik je bil v nam že znanih Lešah, kjer so leta 1847 nakopali ok. 40.000 t pre-moga in je bilo zaposlenih blizu 600 rudarjev.²⁰

Zunaj Trsta, kjer se parni stroj pojavi že leta 1817, je na Slovenskem prvi parni stroj postavila, se zdi, ljubljanska sladkorna rafi-nerija. Leta 1841 je bilo na slovenskem nar-odnem ozemlju 8 parnih strojev s 180 KM, le nekaj več jih je bilo ob koncu obdobja. Bili so v predilnicah (Ljubljana, Ajdovščina, Pre-bold), sladkornih rafinerijah (Ljubljana, Trst), tovarnah mila in sveč (Trst), steklarni (Ko-čevje), nekaterih parnih mlinih (Hinje, Ko-čevje, Trst) in idrijskem rudniku. V pomor-skem prometu so v Trstu že leta 1818 uvedli prvi parnik. Tam je prestal prvi poskus tudi Resslerov ladijski vijak. Leta 1836 je že tri leta

prej ustanovljeni Avstrijski Lloyd s svojo paroplovno družbo, ki je ob koncu dobe imela že 26 parnikov (za osebni promet) z več kot 9000 BRT. V 40. letih so slovenske dežele pridobile tudi železnice, ki so jih gradili v monarhiji že od 1838. leta. Prva je bila tako imenovana »južna železnica«, zveza med Dunajem in Trstom prek slovenskih dežel, mojstrsko delo takratne tehnike. Najprej je bil zgrajen odsek od Gradca do Celja (1846), tri leta pozneje pa je stekla železnica že do Ljubljane. Še v predmarčni dobi so začeli graditi železnico tudi od Ljubljane proti Trstu.²¹

Toda ta razvoj neagrarne proizvodnje je bil le bolj malo povezan s podjetnostjo in kapitalom slovenskih ljudi. Del najvidnejših podjetnikov na Slovenskem je bil tuj (npr. F. in A. Rosthorn, W. Moline); tudi velik del tehničnih strokovnjakov in vodilnih delavcev je bil iz tujine. Del teh ljudi se vključi v slovensko narodno celoto, vendar njihovo število vedno bolj pada in jih večina preskoči v nemški tabor. Zelo pomembna je bila v tem času še vloga tržaškega kapitala najrazličnejšega izvora. Močan je dalje postajal tudi že dunajski kapital (Rotschildi, Arnstein-Eskeles). Med lastniki niso bili samo posamezniki, marveč tudi delniške družbe. V rudarstvu in fužinarstvu je bil velik delež kapitala last tujih fevdalcev na slovenskem ozemlju. Med slovenskimi meščani, ki so si na različne načine (s trgovino, zakupom davkov in mitnic itd.) nakopičili večje premoženje, so le redki prehajali v manufakturne in industrijske investicije ter postajali večji podjetniki. Niso se še povzpeli prek manjših podjetij in rudnikov (zlasti premogovnikov), založniške in večje obrtne dejavnosti ter trgovine.²²

Pod vplivom opisanega razvoja je začelo prebivalstvo v slovenskih deželah v tem obdobju nekoliko hitreje rasti, zlasti potem, ko so prenehale stare kužne bolezni in velika lakota. Precej pa se je spreminjala tudi družbena podoba. Ob sorazmerno skromnem naravnem prirastku (nataliteta 30 do 37 ‰, mortaliteta 25 do 29 ‰, pač različno po deželah) in manjšem doseljevanju v mesta (zlasti v Trst, tudi v Gorico, Beljak in Celovec) se je prebivalstvo do konca te dobe povečalo na okoli 1.100.000. Od tega je bilo blizu 89 ‰ Slovencev, nemška manjšina skupaj s tistimi, ki so se nemško orientirali, pa je bila znotraj etničnih slovenskih meja na Koroškem in Štajerskem ter Kranjskem tako v mestih kot deloma na podeželju, italijanska v primorskih istrskih mestih in v Gorici, a madžarska ob mejah Prekmurja. Šele v tem obdobju so mesta, ki so morala po ukazu Jožefa II. podreti mestna obzidja, pravzaprav začela rasti iz srednjeveških okvirov. Velika izjema je bil seveda Trst, ki je z najmočnejšim doseljeva-

njem hitro rasel. Že leta 1808 je imel nad 33.000 prebivalcev; njihovo število je upadlo zaradi gospodarske depresije za Ilirskih provinc na približno 21.000, a se je že konec tega obdobja povzpelo na skoraj 80.000. Razmerje med kmečkim in mestnim prebivalstvom je bilo tedaj približno 84 ‰ proti 16 ‰.²³

Med najpomembnejše družbene premike v tem času, povezane z rastjo narodne zavesti in opredeljevanjem za slovenstvo, je treba šteti počasno nastajanje slovenske buržoazije (sicer po številu in po moči kapitala še šibke, kakor smo videli) in nekoliko širšega sloja slovenske inteligence. Z njima so dotlej položniški Slovenci po dolgih stoletjih dobivali svojo vrhno družbeno plast; družbena obglavljenost in vse iz nje izvirajoče posledice so začenjale počasi izginjati. To se kaže tudi v začetkih slovenskega narodnega prebujenja in gibanja, ki je zajelo slovenske dežele v tem obdobju. Poleg tega je ob povečanem številu agrarnega proletariata omeniti tudi rast pravega delavstva. Njegov položaj je bil še zelo različen, saj so ponekod še vladala stara patriarhalna razmerja, druge pa so se že uveljavljali povsem kapitalistični odnosi. Ker skoraj ni krajev, ki bi imeli značaj izrazito delavskih središč (proizvodnja je še razpršena po mestih in podeželju), tudi ni opaziti znamenj delavske zavesti in povezanosti. O kakem delavskem gibanju seveda še ne moremo govoriti (čeprav so slovenske dežele dale socialista utopista Smolnikarja, ki je deloval predvsem v Ameriki). Med tedanjim delavstvom je bila še večina takih, ki so bili povezani s kmečkim življenjem, živeli so na svojih kmetijah ali kajžah ali na domači kmetiji pri sorodnikih in hodili v podjetje na delo. Tak delavec se je tedaj in tudi še pozneje čutil bolj kmeta kakor delavca.²⁴

Družba je torej na Slovenskem (kakor v Avstriji sploh) dobivala že precej jasne konture kapitalistične družbe, ob kateri so postajali fevdalni odnosi povsem odveč. Kmetove zahteve po zemlji, po zemljiški odvezi dobivajo realne osnove in z revolucijo leta 1848 je fevdalizma v monarhiji resnično konec.

OPOMBE

1. Prim. Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien I, 1899; E. M. Link, The Emancipation of the Austrian Peasant 1740—1798, New York 1949; A. Mell, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia, in Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 5/1 (Graz), 1901; A. Trstenjak, Slovenski rabotni patent, ČZN 9, 1912. — 2. Glej Zgodovino narodov Jugoslavije II in tam navedeno literaturo; H. Ebner, Die Bemühungen der Regierung um

Aufteilung des bäuerlichen Grossbesitzes in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts, Blätter für Heimatkunde 1959. — 3. Prim. J. Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, Ljubljana 1933. — 4. M. Pivec-Steie, La vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813), Paris 1930; Napoleone Ilirske province, Ljubljana 1964. — 5. Prim. V. Novak, Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowenien, v Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa 8, Budapest 1961. — 6. Prim. A. Melik, Kolonizacija Ljubljanskega barja, Ljubljana 1927; za današnje stanje pa A. Lah, Ljubljansko barje. Problem urejevanja in gospodarskega izkoriščanja v obdobju 1945—1961, Ljubljana 1965. — 7. B. Grafenauer, Slovenija — Gospodarstvo Slovencev med 1800 in 1918, JE 7, 1968. — 8. Za preobrazbo vasi v tem stoletju glej B. Teply, Razvoj kmetijstva pri nas v stoletju pred marčno revolucijo. Nova obzorja 4 (1950), in njegovi prispevki prav tam; M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem, Kronika 8, 1960; isti, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964. — 9. F. Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936. — 10. Do konca 18. stoletja glej Zgodovino narodov Jugoslavije II in tam navedeno literaturo, za prvo polovico 19. stoletja pa F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966. — 11. J. Šorn, Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja, ZČ 18 (1964), str. 7 sl. — 12. Prim. A.

Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955. — 13. Glej op. 4. — 14. F. Gestrin — V. Melik, o. c. — 15. I. Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954; Med Peco in Pohorjem, Maribor 1965. — 16. J. Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957. — 17. Prim. F. Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966. — 18. J. Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956; prim. še avtorjeve razprave v ZČ 8 in 12—13. — 19. V. Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani, Ljubljana 1957. — 20. J. Šorn, Premogovništvo, o. c. — 21. Za parne stroje prim. J. Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I., Wien 1914; F. Gestrin — V. Melik, o. c.; G. Roletto, Il porto di Trieste, Bologna 1941; V. Murko, Josip Ressel, Življenje in delo, Ljubljana 1957; za začetek železnic I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968. — 22. Prim. J. Šorn, Obdobje grosističnih tvrdk, Kronika 12 (1964) str. 17 sl. in tam navedena literatura. — 23. Za razvoj prebivalstva je še vedno temeljno delo že citirana razprava F. Zwitterja. Glej še J. Šifrer, Demografski razvoj kmečkoga prebivalstva v Sloveniji, v Prikazi in študije Zavoda SRS za statistiko 8 (1962); D. Vogelnik, Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive, Ekonomski zbornik 5 (1965). — 24. O kmetu B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962; E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957.

